

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Το Οικουμενικό Πατριαρχείο, η Μεγάλη Εκκλησία της Ορθοδοξίας, αποτελεί σημαντικότερο παράγοντα για την κατανόηση της ιστορίας όλων των ορθοδόξων λαών των Βαλκανίων, και ιδιαίτερα των Ελλήνων, κατά την περίοδο της οθωμανικής κυριαρχίας. Η Ορθόδοξη Εκκλησία ήταν ο μόνος θεσμός της μεσαιωνικής πολιτικής και κοινωνικής πραγματικότητας που μπόρεσε να περάσει σχεδόν αλώβητος στη νέα πολιτική τάξη πραγμάτων, η οποία δημιουργήθηκε μετά την Άλωση. Επιπλέον, διατηρώντας την ιεραρχική της δομή, κατόρθωσε με το χρόνο να αποκτήσει ευρύτατη καθ' ύλην και γεωγραφική δικαιοδοσία. Ακριβώς για το λόγο αυτό η Εκκλησία και ιδιαίτερα ο Ανώτατος Ορθόδοξος Κλήρος και φυσικά τα μοναστήρια αναγορεύθηκαν σε απαραίτητους θεσμούς για τη διατήρηση της συλλογικής ταυτότητας των ορθοδόξων πληθυσμών που είχαν υπαχθεί στην οθωμανική εξουσία: περισσότερο από κάθε άλλο παράγοντα, οι Ιεράρχες και οι μονές μπορούσαν να μεταλλαπεύσουν τις απαραίτητες για τη συνοχή της ορθόδοξης κοινωνίας αξίες του παρελθόντος, την «τάξιν», την παράδοση και φυσικά την ορθόδοξη πίστη.

Το Οικουμενικό Πατριαρχείο διαδραμάτισε σημαντικότερο ρόλο ειδικότερα στη συνέχιση της υπόστασης του Ελληνισμού με την οικουμενική του διάσταση. Οι Πατριάρχες και το περιβάλλον τους ήταν συνεχιστές της Ορθοδοξίας, αλλά και της Ρωμοσύνης, δηλαδή της βυζαντινής παράδοσης: επίσημη γλώσσα του Πατριαρχείου ήταν η ελληνική και το δίκαιο που εφαρμόζαν, ως δικαιοδοτικά όργανα, τα μέλη του Ανώτατου Κλήρου ήταν το βυζαντινορωμαϊκό. Τέλος, έδρα του Πατριαρχείου ήταν η Κωνσταντινούπολη, η παλιά πρωτεύουσα της Ανατολικής Ρωμαϊκής Ορθόδοξης Αυτοκρατορίας, πόλη που αποτέ-

λεσε και γι' αυτό το λόγο το αδιαμφισβήτητο κέντρο του Ελληνισμού επί αιώνες, ακόμη και για αρκετές δεκαετίες μετά την ίδρυση του Ελληνικού Κράτους.

Ακόμη και πολιτικά και οικονομικά ισχυροί Ορθόδοξοι που κατά καιρούς διεκδίκησαν –τις περισσότερες φορές στηριζόμενοι στην οθωμανική εξουσία– την ηγεσία της Ορθόδοξης Κοινότητας, ήταν υποχρεωμένοι για να νομιμοποιηθούν στα μάτια των ομοδόξων τους, να επιτύχουν τον έλεγχο ή τουλάχιστον τη συναίνεση της εκκλησιαστικής ιεραρχίας. Η συνεχής αυτή παρουσία του Ορθόδοξου Κλήρου στην ορθόδοξη και, ειδικότερα, στην ελληνική κοινωνία της Οθωμανικής περιόδου, οφείλεται βέβαια σε μεγάλο βαθμό στις λειτουργίες που επιτελούσε και που διευρύνθηκαν σημαντικά μετά την εξαφάνιση από το προσκήνιο των Βυζαντινών Αυτοκρατόρων. Ένας άλλος παράγοντας ωστόσο που δεν ήταν μικρότερης σημασίας ως προς την αυξημένη δικαιοδοσία και το κύρος των Ιεραρχών ήταν η οθωμανική εξουσία.

Ο Μωάμεθ Β΄ και οι διάδοχοί του διατήρησαν τους θεσμούς και την ιεραρχική δομή της Εκκλησίας για δικούς τους λόγους εσωτερικής και εξωτερικής πολιτικής, ακολουθώντας επίσης μία μακράιωνη παράδοση που είχαν εγκαινιάσει –όσον αφορά τον ισλαμικό κόσμο– οι Άραβες ήδη από τον 7ο αιώνα, συνέχισαν άλλες μουσουλμανικές πολιτικές εξουσίες και μιμήθηκαν οι Σελτζούκοι (12ος-13ος αιώνας) και οι διάδοχοί τους τούρκοι εμίρηδες της Μικράς Ασίας. Τόσο η οθωμανική εξουσία, όσο και η ορθόδοξη εκκλησιαστική ηγεσία είχαν ανακαλύψει ένα *modus vivendi* πολύ πριν από την Άλωση. Η συνύπαρξη αυτή έγινε στενότερη από τη στιγμή που Πατριάρχες και Σουλτάνοι έδρουν στην ίδια πόλη και μάλιστα επί τετρακόσια εβδομήντα χρόνια (1453-1923). Το φαινόμενο δεν μπορεί να εξηγηθεί μόνο από μία πολιτική αναγκαιότητα που υπαγόρευε η κατάκτηση: τα συμφέροντα των ηγεσιών και των δύο πλευρών καθόρισαν –παρά την κατά καιρούς ύπαρξη μεταξύ τους προβλημάτων και κρίσεων– σε μεγάλο βαθμό, τόσο το μακροχρόνιο αυτής της συνύπαρξης, όσο και τις αμοιβαίες παραχωρήσεις που ήταν απαραίτητες για να συντελεσθεί.

Η Ορθόδοξη Εκκλησία –και ιδιαίτερα το Οικουμενικό Πατριαρχείο– καθώς και οι σχέσεις της με την οθωμανική εξουσία, αποτέλεσαν αντικείμενο έρευνας πολλών επιστημόνων, θεολόγων, νομικών και ιστορικών. Για πολλά χρόνια πάντως, η έρευνα αυτή στηριζόταν κατεξοχήν στις πηγές που προέρχονταν από το ορθόδοξο περιβάλλον (ελληνικές και σλαβικές) ή από ευρωπαϊκά αρχεία και ευρωπαίους περιηγητές. Εργασίες που προέκυψαν από τις παραπάνω έρευνες, προσέφεραν πολλά στην ιστορική επιστήμη. Ωστόσο, η άγνοια της οθωμανικής γλώσσας και, κατά συνέπεια, η αδυναμία πρόσβασης στις οθωμανικές πηγές στερούσαν τον ερευνητή από τη δυνατότητα προσέγγισης του ενός από τους δύο παράγοντες που συνδιαμόρφωσαν τις σχέσεις Πατριαρχείου και Υψηλής Πύλης, και μάλιστα αυτού που, τουλάχιστον κατά τους δύο πρώτους αιώνες μετά την Άλωση, καθόριζε τους βασικούς όρους των σχέσεων Εκκλησίας και Πολιτείας.

Είναι αυτονόητο ότι για να μελετηθεί σε βάθος η ιστορία της Μεγάλης Εκκλησίας κατά την οθωμανική περίοδο χρειάζεται απαραίτητα και επεξεργασία του πλούσιου σε δεδομένα υλικού που παρέχουν τα οθωμανικά έγγραφα. Τα έγγραφα αυτά είναι τα μόνα που μπορούν να συμβάλουν στη σε βάθος κατανόηση, της οθωμανικής έννομης τάξης, δηλαδή του πλαισίου, μέσα στο οποίο γεννήθηκαν, αναπτύχθηκαν και εξελίχθηκαν οι κάθε μορφής σχέσεις μεταξύ της Μεγάλης Εκκλησίας και της Οθωμανικής Διοίκησης. Τέλος, παρέχουν σημαντικές πληροφορίες για την οθωμανική θεώρηση των σχέσεων αυτών στην πράξη.

Ακολουθώντας αυτή την οπτική, κατά τα τελευταία τριάντα χρόνια, μία σειρά από εργασίες που στηρίχθηκαν σε –ή και σε– οθωμανικές πηγές διατύπωσαν νέες απόψεις για το παραπάνω ζήτημα. Πρόκειται, κατά χρονολογική σειρά, για τις μελέτες των J. Kabrda (1969), M. Maxim (1981), B. Braude (1982), H. Inalcik (1982 και 1991), του υποφαινομένου (1985-1997), καθώς και των R. Tričkoníć (1990) και E. Ζαχαριάδου (1996)¹. Οι παραπάνω εργασίες, κατέδειξαν ότι είναι απαραίτητη για την κατανόηση ιστορικών φαινομένων που έχουν σχέση με την Εκκλησία, η γνώση της οθωμανικής πολιτικής τάξης πραγμάτων και ειδικότερα

των οθωμανικών θεσμών. Έτσι υποστηρίχθηκε ότι, από το 1453 μέχρι τα τέλη του 16ου αιώνα, το Πατριαρχείο, εντάχθηκε σταδιακά στον οθωμανικό διοικητικό μηχανισμό και την οθωμανική έννομη τάξη, έχοντας ένα καθεστώς εναρμονισμένο με τους οθωμανικούς θεσμούς, το οποίο απείχε σε μεγάλο βαθμό από την αντίληψη που είχαν για την Εκκλησία τόσο το βυζαντινορωμαϊκό δίκαιο, όσο και οι Ιεροί Κανόνες, καθώς και η από αιώνες θεμελιωμένη παράδοση. Η πολιτική συνύπαρξη Πατριαρχών και Σουλτάνων ευνόησε στην πράξη τη σύμπραξη Οθωμανικής Διοίκησης και εκκλησιαστικής ιεραρχίας σε διοικητικά και οικονομικά ζητήματα. Στηριζόμενη στη βυζαντινή παράδοση, αλλά και με την αρωγή της ισχυρής μέχρι το δεύτερο μισό του 16ου αιώνα οθωμανικής κεντρικής εξουσίας, η Μεγάλη Εκκλησία κατόρθωσε να ανασυγκροτηθεί μετά την πτώση του Βυζαντίου και, όχι μόνο να καθιερωθεί στην οθωμανική επικράτεια ως ένας οικονομικός, κοινωνικός και πολιτικός παράγοντας, καθώς και ως ιδεολογικός χειραγωγός των ορθοδόξων πληθυσμών, αλλά επίσης να διαδραματίζει σημαντικό ρόλο και στη διεθνή πολιτική κονίστρα².

Αντικείμενο της μελέτης που ακολουθεί είναι η εξέταση των θέσεων της οθωμανικής πολιτικής ηγεσίας όσον αφορά το Πατριαρχείο, κατά την περίοδο που αρχίζει από το 17ο αιώνα και λήγει με την κατάρρευση της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας το 1923. Πρόκειται για τρεις αιώνες περίπου, κατά τη διάρκεια των οποίων σημαντικές οικονομικές, κοινωνικές και πολιτικές εξελίξεις μετασχημάτισαν ριζικά τις δομές και τους θεσμούς της οθωμανικής κοινωνίας. Καταρχήν, η παρακμή της κεντρικής διοίκησης του Κράτους που οφειλόταν σε εξωγενείς, αλλά και ενδογενείς παράγοντες, είχε αρχίσει ήδη από τα τέλη του 16ου, έγινε αισθητή κατά το 17ο, ενώ πήρε σημαντικές διαστάσεις κατά το 18ο και τις αρχές του 19ου αιώνα. Η παρακμή αυτή είχε και σημαντικές οικονομικές και κοινωνικές επιπτώσεις, προκαλώντας αλληπάλληλες νομισματικές κρίσεις που οδήγησαν συχνά σε βίαιες αντιδράσεις ομάδων του πληθυσμού, αλλά και των θιγόμενων μελών της άρχουσας τάξης. Ο ακρογωνιαίος λίθος του οθωμανικού στρατιωτικοδιοικητικού μηχανισμού,

το τιμαριωτικό σύστημα, αποσυντέθηκε, ενώ εμφανίστηκαν νέοι θεσμοί, οι οποίοι εννόησαν τη σταδιακή αποξένωση του Κράτους από μεγάλο μέρος των εσόδων του. Τέλος, οι, στις περισσότερες περιπτώσεις, ατυχείς για την Οθωμανική Αυτοκρατορία, πόλεμοι που γίνονταν εναντίον όλο και περισσότερο ισχυρών γειτόνων (Αφβούργοι, Ρωσία, Ιράν) κατά τους 17ο και 18ο αιώνες, εξάντλησαν τα οικονομικά του Κράτους, ενώ οι απώλειες σημαντικών εδαφών του στέρησαν και άλλες πηγές εσόδων. Τα παραπάνω εννόησαν την πολιτική και οικονομική διείσδυση του ευρωπαϊκού παράγοντα στο εσωτερικό του Οθωμανικού Κράτους και την ένταξη της οθωμανικής οικονομίας, ως «περιφερειακής», στην ευρωπαϊκή οικονομία³.

Η ανάγκη μετασχηματισμού των δομών του Οθωμανικού Κράτους και της κοινωνίας του προέβαλε επιτακτική. Των *Μεταρρυθμίσεων (Τανζιμάτ)* που ξεκινούν επίσημα το 1839, προηγήθηκαν μεταρρυθμιστικές προσπάθειες των Σουλτάνων Σελίμ Γ΄ (1789-1807) και Μαχμούτ Β΄ (1808-1839). Το Κράτος που ανασυγκροτήθηκε κατά την περίοδο του Τανζιμάτ, είχε ως πρότυπο σε μεγάλο βαθμό την οργάνωση και δομή των ευρωπαϊκών χωρών και οι θεσμοί του προσαρμόστηκαν ανάλογα, ιδιαίτερα με τη δημιουργία και πάλι μίας ισχυρής κεντρικής εξουσίας. Παράλληλα, για πρώτη φορά σε ισλαμικό Κράτος, κατοχυρώνόταν η ισότητα ενώπιον του νόμου όλων των υπηκόων του Σουλτάνου, μουσουλμάνων και μη. Ωστόσο, η οικονομική εξάρτηση της Αυτοκρατορίας από το ξένο κεφάλαιο και οι εγγενείς αδυναμίες πλήρους εφαρμογής των Μεταρρυθμίσεων, οδήγησαν σε υπέρμετρους δανεισμούς και οικονομική κατάρρευση, με αποτέλεσμα το Οθωμανικό Κράτος να καταλήξει να γίνει ημιαποικία των Ευρωπαϊκών Δυνάμεων. Οι οικονομικοί, κοινωνικοί και πολιτικοί μετασχηματισμοί που έλαβαν χώρα, ιδιαίτερα κατά το τέλος του 19ου και τις αρχές του 20ού αιώνα στα Βαλκάνια και τη Μέση Ανατολή, οδήγησαν στην εξάπλωση της εθνικιστικής ιδεολογίας σε ένα μεγάλο μέρος της ελίτ όλων των λαών της περιοχής, με αποτέλεσμα τη δημιουργία εθνικιστικών κινήματων –τελευταίο χρονολογικά ήταν το τουρκικό– και αλυτρωτικών βλέψεων των γειτονικών Κρατών. Το πολυεθνικό

Οθωμανικό Κράτος δεν εξέφραζε πλέον τις νέες πραγματικότητες και κατέρρευσε το 1923⁴.

Παράλληλα με τις παραπάνω εξελίξεις, και σε συνάρτηση με αυτές, σημαντικές αλλαγές επήλθαν στην κοινωνική συγκρότηση, την οικονομική υπόσταση και τους ιδεολογικούς προσανατολισμούς της Ορθόδοξης Κοινότητας της Αυτοκρατορίας. Ήδη από το 17ο αιώνα αναδύεται η ομάδα των Φαναριωτών, η οποία μέσω των διασυνδέσεών της με την οθωμανική εξουσία θα αποκτήσει ιδιαίτερη ισχύ κατά το 18ο αιώνα και μέχρι την Ελληνική Επανάσταση. Παράλληλα η διεθνής συγκυρία, αλλά και εγγενείς δυναμικές που αναπτύσσονται σε ορισμένες περιοχές θα δημιουργήσουν επίσης κατά την πορεία του 18ου αιώνα, το φαινόμενο του κατά τον T. Stojanovich «κατακτητή Βαλκάνιου ορθόδοξου εμπόρου», αλλά και την οικονομική ανάπτυξη των νησιωτικών και παραθαλάσσιων κοινοτήτων του ελλαδικού χώρου. Ο Διαφωτισμός και η Γαλλική Επανάσταση θα προσφέρουν νέες αξίες που εκφράζουν περισσότερο τα ανερχόμενα οικονομικά κοινωνικά στρώματα, ενώ λίγο αργότερα εθνικοαπελευθερωτικά κινήματα στη Σερβία και στην Ελλάδα, θα οδηγήσουν στο σχηματισμό ορθοδόξων χριστιανικών Κρατών στα Βαλκάνια. Η εθνικιστική ιδεολογία, κυρίαρχη σε ευρέα στρώματα των ορθοδόξων λαών της Βαλκανικής ερχόταν αντιμέτωπη, τόσο με το πολυεθνικό Οθωμανικό Κράτος, όσο και με την «αεθνική» οικουμενική Ορθόδοξη Εκκλησία. Όσο για τους Ορθοδόξους, και ιδιαίτερα τους Έλληνες, που απέμειναν υπήκοοι του Σουλτάνου, τη σκυτάλη της ηγεσίας της θρησκευτικής τους Κοινότητας θα παραλάβουν, από το 1830 περίπου, οι «Νεοφαναριώτες» της λεγόμενης ανερχόμενης «μέσης αστικής τάξης», προσδεδεμένοι και αυτοί στο πολυεθνικό οθωμανικό Κράτος του Τανζιμάτ: το ελληνόφωνο Κωνσταντινουπολίτικο περιβάλλον εξακολούθησε να έχει στα χέρια του την εξουσία στο εσωτερικό της Ορθόδοξης Κοινότητας, ενδυναμωμένης πλέον και θεσμικά, ιδιαίτερα μετά το Χάτι Χουμαγιούν (1856). Αμφισβητήσεις στην κατάσταση αυτή θα επέλθουν πολύ γρήγορα, όταν, ήδη από τα μέσα του 19ου αιώνα, ο αναπτυσσόμενος βουλγαρικός εθνικισμός θα διεκδικήσει πρώτα την εκκλησιαστική

χειραφέτηση από το Πατριαρχείο όσων θεωρούσε «Βουλγάρους» και στη συνέχεια το σχηματισμό του βουλγαρικού Εθνικού Κράτους: η Μεγάλη Εκκλησία έχασε ένα πολύ μεγάλο μέρος του σλαβόφωνου ορθόδοξου ποιμνίου της, ενώ ο πόλεμος του 1877-1878 και αργότερα οι Βαλκανικοί Πόλεμοι έδωσαν νέα ώθηση στην εθνικιστική ιδεολογία, πείθοντας όλο και ευρύτερα κοινωνικά στρώματα⁵.

Οι παραπάνω ριζικές αλλαγές στην οθωμανική κοινωνία και τους οθωμανικούς θεσμούς γενικότερα, αλλά και στο εσωτερικό της ίδιας της Ορθόδοξης Κοινότητας που αποτελούσε το ποίμνιο του Οικουμενικού Πατριάρχη, είναι επόμενο να επηρέασαν τις θεωρήσεις της Οθωμανικής Διοίκησης για τη Μεγάλη Εκκλησία, τις σχέσεις των δύο θεσμών και το καθεστώς του Ανώτατου Ορθόδοξου Κλήρου στην οθωμανική έννομη τάξη. Αυτές ακριβώς τις μεταλλαγές, τις συνέχειες και τις τομές στον τρόπο με τον οποίο θεωρούσε η οθωμανική πολιτική ηγεσία το Οικουμενικό Πατριαρχείο, θα προσπαθήσει να εντοπίσει και να εξηγήσει η μελέτη αυτή.

Οι πηγές που χρησιμοποιήθηκαν είναι κυρίως τα *βεράτια* (οθ. *berat*), τα οποία χορηγούσε η Οθωμανική Διοίκηση στους κατά καιρούς Πατριάρχες, αλλά και στα υπόλοιπα μέλη του Ανώτατου Ορθόδοξου Κλήρου, όπως και στους Πατριάρχες και Ιεράρχες και των άλλων αναγνωρισμένων από το Κράτος χριστιανικών Κοινοτήτων της Αυτοκρατορίας (Αρμένιοι, και αργότερα Ρωμαιοκαθολικοί, Αρμενοκαθολικοί, Προτεστάντες, Βούλγαροι εξοχικοί κ.λπ.). Τα βεράτια ήταν απαραίτητα, γιατί μόνον αυτά νομιμοποιούσαν τους κληρικούς αυτούς έναντι τόσο των κατά τόπους οθωμανικών Αρχών, όσο και έναντι κάθε τρίτου. Τα έγγραφα αυτά, έχουν επίσης μεγάλη σπουδαιότητα, γιατί –όσον αφορά ιδιαίτερα το Οικουμενικό Πατριαρχείο– αποτελούσαν, μέχρι και το 1862, τη μόνη πηγή για την κατανόηση της οθωμανικής θέσης ως προς το περίφημο ζήτημα των «προνομίων». Ακόμη και μετά από το έτος αυτό, οπότε τέθηκαν σε ισχύ στο σύνολό τους οι λεγόμενοι *Εθνικοί Κανονισμοί*, είδος Συντάγματος της Ορθόδοξης Κοινότητας της Αυτοκρατο-

ρίας, τα βεράτια δεν έχασαν τη σημασία τους. Επιπλέον, ήταν τα μόνα κείμενα που καθόριζαν κατά συνολικό τρόπο τις αρμοδιότητες, τις οποίες κατά καιρούς η οθωμανική πολιτική ηγεσία επέτρεπε στα μέλη του Ανώτατου Ορθόδοξου Κλήρου να ασκούν. Με άλλα λόγια, τα βεράτια προσδιόριζαν το, σύμφωνα με την οθωμανική έννομη τάξη, πλαίσιο των σχέσεων Οθωμανικής Διοίκησης και Πατριαρχείου.

Βεβαίως υπάρχουν και άλλα οθωμανικά έγγραφα που αφορούν τη Μεγάλη Εκκλησία: πρόκειται για α) *φερμάνια* (οθ. *ferman*), σουλτανικά διατάγματα που ρυθμίζουν συγκεκριμένα ζητήματα, β) *buyuruldu*, διαταγές των επαρχιακών διοικητών, γ) *telhis*, αναφορές προς το Σουλτάνο των ανωτάτων αξιωματούχων του Κράτους, δ) *mürasele*, έγγραφα των κατά τόπους ιεροδικαστικών Αρχών (*καδήδων*), ε) *χοτζέτια* (*hüccet*), έγγραφα των *καδήδων*, με τα οποία κατοχυρώνονταν δικαιώματα, ιδίως οικονομικού χαρακτήρα, στ) *φετβάδες* (*fetva, fatwa*), γνωμοδοτήσεις για νομικά ζητήματα⁶. Τέλος σε οθωμανική γλώσσα ήταν φυσικά συντεταγμένες και οι αναφορές (*‘arz, mahzar, ‘arzuhal*) του Πατριάρχη, των Μητροπολιτών, αλλά και ισχυρών Ορθόδοξων προς την Πύλη, με τις οποίες υποβάλλονταν αιτήσεις για να ρυθμιστούν από το Κράτος διάφορα ζητήματα που αφορούσαν την εκκλησιαστική ιεραρχία ή τις σχέσεις της με το ποίμνιό της⁷. Ωστόσο, τα έγγραφα αυτά, παρά τις πληροφορίες που δίνουν, δεν ρυθμίζουν κατά τρόπο συνολικό και γενικό τις σχέσεις της εκκλησιαστικής ιεραρχίας με την Οθωμανική Διοίκηση, επιβάλλοντας λύσεις για συγκεκριμένα κυρίως θέματα. Τα στοιχεία κάποιων από αυτά, ιδίως *φερμανίων*, χρησιμοποιήθηκαν επικουρικά.

Εκτός από τα πατριαρχικά, μελετήθηκαν και μητροπολιτικά και επισκοπικά⁸ βεράτια που χορηγήθηκαν σε Ιεράρχες, οι οποίοι υπάγονταν στη δικαιοδοσία του Οικουμενικού Πατριαρχείου, αλλά και άλλων ορθόδοξων εκκλησιαστικών οντοτήτων (άλλα Πατριαρχεία, αυτοκέφαλες Αρχιεπισκοπές), όπως και –σε περιορισμένη έκταση– βεράτια Ιεραρχών άλλων χριστιανικών δογμάτων. Επίσης, από το 18ο αιώνα και μετά, οι οθωμανικές Αρχές, παράλληλα με την έκδοση του βερατίου και την εγχείρισή του στον ενδιαφερόμενο, εξέδιδαν και *φερμάνια* με το ίδιο α-

κριβώς με το βεράτι περιεχόμενο, τα οποία αποστέλλονταν προς τις κατά τόπους Αρχές, ώστε να είναι ενήμερες για το πρόσωπο και τις αρμοδιότητες του νέου Μητροπολίτη, Επισκόπου ή Αρχιεπισκόπου μίας συγκεκριμένης περιοχής. Τα φερμάνια αυτής της μορφής θα αποκαλούνται συμβατικά «φερμάνια διορισμού» ή «διοριστήρια φερμάνια»⁹ Και τα έγγραφα αυτά, αποτέλεσαν αντικείμενο έρευνας στην παρούσα εργασία, δεδομένου ότι, αν και από διπλωματική άποψη δεν είναι βεράτια, αντιγράφουν στην ουσία το κείμενο ενός βερατίου¹⁰.

Τα πατριαρχικά βεράτια δεν έχουν αποτελέσει μέχρι στιγμής αντικείμενο διαχρονικής και συγκριτικής μελέτης, όσον αφορά ιδίως τη μετά το τέλος του 16ου αιώνα περίοδο. Επίσης, εκδόθηκαν πρόσφατα και δύο νέα κείμενα (των ετών 1483 και 1525), τα οποία πλουτίζουν τις γνώσεις μας για τις απαρχές των σχέσεων Πύλης και Εκκλησίας και προσφέρονται για σύγκριση με τα επόμενα χρονολογικά πατριαρχικά βεράτια¹¹. Επιπλέον, η μελέτη του J. Kabrda, η οποία αναφέρθηκε παραπάνω, έχει ως αντικείμενο μόνο μητροπολιτικά βεράτια, ενώ τα χρονολογικά της όρια καλύπτουν την περίοδο από τα τέλη του 17ου μέχρι και τα μέσα του 19ου αιώνα. Τέλος, τα βεράτια της μετά το Χάτι Χουμαγιούν περιόδου δεν έχουν μέχρι τώρα ερευνηθεί.

Τα βεράτια είναι κατεξοχήν κείμενα με νομικό περιεχόμενο και ως τέτοια θα αναλυθούν στην παρούσα εργασία. Απαραίτητη άρα για την κατανόηση του περιεχομένου των βερατίων είναι η γνώση των οθωμανικών θεσμών και του οθωμανικού διοικητικού συστήματος. Καταβλήθηκε πάντως προσπάθεια να μην αναλωθεί η μελέτη αυτή σε απόλυτα νομικού χαρακτήρα επεξεργασία των κειμένων. Αντίθετα, τα δεδομένα των βερατίων θα συσχετισθούν με ιστορικές πληροφορίες που αντλούνται και από άλλες πηγές (εκκλησιαστικές πράξεις και χρονικά), ώστε με την επίκληση οικονομικών, κοινωνικών και πολιτικών δεδομένων, να δοθεί όσο το δυνατόν πληρέστερη εικόνα των κατά καιρούς απόψεων της Οθωμανικής Διοίκησης για τη Μεγάλη Εκκλησία και να εξηγηθούν οι τυχόν μεταβολές, τις οποίες υπέστησαν οι απόψεις αυτές. Εξάλλου και τα βεράτια, όπως άλλωστε κάθε κείμενο δικαιοκτικού χαρακτήρα που εκδίδει μία πολιτι-

κή εξουσία, αποτελούν σε μεγάλο βαθμό απόρροια των κοινωνικών συνθηκών που επικρατούν σε μία δεδομένη στιγμή, ενώ παράλληλα αποπνέουν και την ιδεολογία, καθώς και την πολιτική βούληση και τα παντοειδή συμφέροντα των εκπροσώπων της συγκεκριμένης Αρχής. Δεν πρέπει τέλος να διαφεύγει της προσοχής ότι τα βεράτια, ως έγγραφα που εξέδιδαν οι Σουλτάνοι, εκφράζουν, έστω και αν αναφέρονται στην Εκκλησία, τις απόψεις της οθωμανικής εξουσίας, οι οποίες ενδέχεται να αψίστανται σε μεγάλο βαθμό από την εικόνα που είχε η ίδια η Εκκλησία για τον εαυτό της και που εκφράζεται από τα κάθε μορφής εκκλησιαστικά έγγραφα. Τα βεράτια χρησιμοποιούν μία άλλη «γλώσσα», η οποία αντλεί την υπόστασή της από το ισλαμικό δίκαιο και την πολιτική και διοικητική πρακτική που ακολουθούσαν οι Σουλτάνοι, και κατά συνέπεια δεν αναφέρονται παρά μόνο τελείως έμμεσα στο βυζαντινορωμαϊκό δίκαιο και τους Ιερούς Κανόνες.

Όπως θα διαπιστωθεί στο πρώτο κεφάλαιο αυτής της μελέτης, τα κείμενα των βερατίων προσφέρονται για σύγκριση, γιατί παρουσιάζουν ένα στερεότυπο χαρακτήρα. Το σώμα των εγγράφων έμεινε κατά βάση το ίδιο, ιδιαίτερα όσον αφορά τα βεράτια που είναι γνωστά από το 17ο αιώνα κι έπειτα. Οι αλλαγές που επέρχονταν με την πάροδο του χρόνου αφορούσαν αφενός μεν την πρόσθεση ή την απάλειψη διατάξεων από το σώμα αυτό, αφετέρου δε την αλλαγή κάποιων συγκεκριμένων όρων ή εκφράσεων. Η κάθε παρόμοια μεταβολή γινόταν σε συγκεκριμένες περιόδους για όλα τα βεράτια της ίδιας κατηγορίας και φυσικά είχε συγκεκριμένο λόγο, ο οποίος μπορεί να αποκαλυφθεί με αναφορές στην πολιτική, οικονομική και κοινωνική συγκυρία της εποχής. Ο στερεότυπος χαρακτήρας των βερατίων επιτρέπει, για λόγους σύγκρισης, και τη χρήση μεταφρασμένων παρόμοιων κειμένων. Επιπλέον οι κατά καιρούς διαφορετικές μεταφράσεις του ίδιου όρου ή της ίδιας έκφρασης του οθωμανικού κειμένου έχουν ιστορική αξία, γιατί αποκαλύπτουν συχνά ιδεολογικά και πολιτικά κίνητρα του μεταφραστή ή του εκδότη. Τέτοιες μεταφράσεις υπάρχουν, είτε σχεδόν σύγχρονες με την ημερομηνία έκδοσης των κειμένων, είτε μεταγενέστερες¹².

Στο σημείο αυτό επιβάλλονται δύο παρατηρήσεις ως προς την απόλυτη αξιολογία των βερατίων και των φερμανίων για τη γνώση της ουσίας των σχέσεων Οθωμανικής Διοίκησης και ορθόδοξης εκκλησιαστικής ιεραρχίας. Καταρχήν η ανάλυση και η σύγκριση των δεδομένων που παρέχουν τα βεράτια, εφόσον οδηγεί στην κατανόηση της οθωμανικής οπτικής των σχέσεων Σουλτάνων και Πατριαρχών, συμβάλλει αναμφίβολα στη γνώση της ιστορίας του Οικουμενικού Πατριαρχείου. Ωστόσο, δεν μπορούν τα κείμενα αυτά να αποτελέσουν το μοναδικό υλικό, πάνω στο οποίο θα βασισθεί η συγγραφή της ιστορίας της Μεγάλης Εκκλησίας: απαιτείται διασταύρωση των στοιχείων αυτών με πορίσματα που θα προκύψουν από την έρευνα και άλλων πηγών, οι οποίες είναι πολυάριθμες, διάσπαρτες, διαφορετικής φύσης και συντεταγμένες σε πολλές γλώσσες, λόγω ακριβώς των διευρυσμένων αρμοδιοτήτων, της εκτεταμένης εδαφικής δικαιοδοσίας και της διεθνούς σημασίας που είχε το Πατριαρχείο κατά την υπό εξέταση περίοδο. Από την άλλη πλευρά, δεν είναι πάντοτε δεδομένο ότι τα βεράτια εκφράζουν την ουσία των σχέσεων Πατριαρχείου και Πύλης, όπως άλλωστε για τον ίδιο λόγο και τα εκκλησιαστικά έγγραφα. Όσον αφορά τα βεράτια, αυτό είναι άμεση απόρροια του νομικού τους χαρακτήρα. Σε πολλές περιπτώσεις, ιδιαίτερα κατά την περίοδο που ερευνάται στην εργασία αυτή, περίοδο παρακμής της κεντρικής Διοίκησης της Αυτοκρατορίας, είναι πιθανό τα βεράτια να αποπνέουν απλώς όχι την πραγματικότητα, αλλά την πραγματικότητα όπως θα την επιθυμούσε το σουλτανικό περιβάλλον. Εάν για παράδειγμα μία ισχυρή ομάδα πίεσης ανάγκαζε την οθωμανική εξουσία να εκδώσει ένα διάταγμα, δεν σημαίνει ότι αυτό εξέφραζε την απόλυτη βούληση του οθωμανού μονάρχη. Και η κατανόηση των προθέσεων και της ιδεολογίας της εξουσίας έχει φυσικά αυτή καθαυτήν ιστορική αξία. Ωστόσο, καταβλήθηκε επιπλέον προσπάθεια να διασταυρωθεί η εικόνα που παρέχουν τα βεράτια για τη θέση της Εκκλησίας στο Οθωμανικό Κράτος και με άλλα δεδομένα, τα οποία προέρχονται από εκκλησιαστικές πράξεις ή χρονικά, χωρίς βέβαια να γίνει εξαντλητική έρευνα ως προς αυτές τις πηγές, πράγμα που θα ξέφευγε από τους σκοπούς και το θέμα της μελέτης.

Παρά τις παραπάνω επιφυλάξεις, η σκιαγράφηση της εξέλιξης των θέσεων και προθέσεων της Οθωμανικής Διοίκησης όσον αφορά τη Μεγάλη Εκκλησία, μπορεί να συμβάλει θετικά στην κατανόηση της ιστορίας του Οικουμενικού Πατριαρχείου κατά τη διάρκεια της μακράς οθωμανικής κυριαρχίας. Και εφόσον το Πατριαρχείο αποτελούσε κατά την υπό εξέταση περίοδο κομβικό θεσμό των υπό το οθωμανικό σκήπτρο ορθόδοξων λαών και βέβαια και των Ελλήνων, η άποψη της οθωμανικής εξουσίας για τη Μεγάλη Εκκλησία μπορεί να συμβάλει στη γνώση της ιστορίας των Βαλκανικών λαών και φυσικά του Ελληνισμού, μακριά από στερεότυπα και μύθους.

Το κύριο ζητούμενο είναι να διερευνηθεί με τη βοήθεια των βερατιών κυρίως, αν το καθεστώς του Ανώτατου Ορθόδοξου Κλήρου μεταβλήθηκε –σε σχέση με όσα προβλέπονταν από τους οθωμανικούς θεσμούς κατά την περίοδο της προσαρμογής (1453-1600) στη νέα πολιτική τάξη πραγμάτων που επιβλήθηκε μετά την Άλωση– από το 17ο μέχρι και τις αρχές του 20ού αιώνα και προς ποια κατεύθυνση. Σε καταφατική περίπτωση θα γίνει προσπάθεια να εντοπισθούν οι παράμετροι που επηρέασαν την κατά καιρούς εξέλιξη των θέσεων και αντιλήψεων της οθωμανικής εξουσίας.

Ένα πρώτο ζήτημα που θα αποτελέσει αντικείμενο της μελέτης, είναι τα ίδια τα βεράτια. Δεν πρόκειται για τη διπλωματική ανάλυση των εγγράφων αυτών, αλλά για τη διαχρονική σύγκριση των διατάξεών τους. Θα ερευνηθεί συγκεκριμένα αν η προσθήκη ή απάλειψη διατάξεων από το σώμα των βερατιών μπορεί να σημαίνει αλλαγές στο καθεστώς της Εκκλησίας. Τέλος, θα γίνει μία πρώτη προσπάθεια για το χρονικό εντοπισμό και τους λόγους με τους οποίους συνδέονται οι παραπάνω μεταβολές (κεφάλαιο Ι).

Στη συνέχεια θα επιχειρηθεί η διερεύνηση των παραγόντων, οι οποίοι, κατά την οθωμανική πλευρά, επηρέαζαν την άσκηση των πατριαρχικών αρμοδιοτήτων, τόσο κατά την ανάδειξη του Πατριάρχη στο αξιωματικό του, όσο και κατά τη διάρκεια της θητείας του, καθώς και κατά τη λήξη της. Περισσότερο συγκεκριμένα, θα αναζητηθεί εάν η οθωμανική έννομη τάξη ανεχόταν και από

πότε, θεσμικό ρόλο στα παραπάνω ζητήματα και σε άλλους παράγοντες εκτός του οθωμανού μονάρχη (κεφάλαιο II).

Το επόμενο βήμα είναι η διερεύνηση του καθεστώτος του Πατριάρχη σε σχέση με οικονομικά ζητήματα, και ιδιαίτερα όσον αφορά τα δασύματα που υποχρεώθηκε ήδη λίγο μετά την Άλωση να καταβάλλει ο προκαθήμενος της Μεγάλης Εκκλησίας στην Πύλη για να αποκτήσει και να ασκεί τις δικαιοδοσίες του. Θα εξετασθούν οι λόγοι επιβολής των δασυμάτων αυτών, η εξέλιξή τους, καθώς και οι συνέπειες που αυτή είχε για τη θέση του Πατριάρχη και των μελών του Ανώτατου Ορθόδοξου Κλήρου στο διοικητικό μηχανισμό της Αυτοκρατορίας (κεφάλαιο III).

Θα ακολουθήσει προσπάθεια σκιαγράφησης της κατά καιρούς άποψης της οθωμανικής εξουσίας για την εδαφική δικαιοδοσία του Πατριάρχη, καθώς και για τη, σύμφωνα με την οθωμανική έννομη τάξη, συλλογική ταυτότητα του ποιμνίου του (κεφάλαιο IV).

Τέλος, με βάση τα παραπάνω δεδομένα θα ερευνηθεί ποιο ήταν το κατά την τότε κρατούσα έννομη τάξη καθεστώς της Εκκλησίας στην οθωμανική επικράτεια και ποια εξελικτική πορεία ακολούθησε από το 17ο αιώνα μέχρι και το τέλος της Αυτοκρατορίας. Το καθεστώς αυτό ενδέχεται επίσης να επηρέασε τις σχέσεις των μελών του Ανώτατου Κλήρου, όπως και του Πατριάρχη και των Ιεραρχών με το ποιμνιό τους (κεφάλαιο V).